

Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)

Šio straipsnio tikslas – atskleisti lietuvių saugumo policijos (LSP) antižydišką represinę veiklą. Nors LSP nacių okupacijos laikotarpiu neapsiribojo vien žydų tautybės Lietuvos gyventojų persekiojimu, tačiau straipsnyje gvildenamas tik šis LSP veiklos aspektas. Taip pat bandoma atsakyti į klausimus, kokių mastu ir kokiomis formomis LSP dalyvavo holokausto procese, kaip ji buvo susijusi su kitais vokiečių ir lietuvių policijos padaliniais.

ĮVADAS

Nors apie nacių okupaciją ir holokaustą Lietuvoje paskelbta kelios dešimtys mokslinių knygų ir dar daugiau straipsnių, tačiau, autorius žiniomis, nei Lietuvoje, nei užsienyje nėra publikuota nė vieno specialaus mokslinio darbo, kuriame būtų nagrinėjamas lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) vaidmuo holokauste. Vien tam, kad būtų užpildyta ši historiografinė spraga, reikalingas specialus minėto LSP veiklos aspekto tyrimas. Sovietmečiu ir nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje (po 1990 m.) buvo išleista keletas darbų, kuriuose fragmentiškai atsispindi ir LSP veikla nacių okupacijos metais. Tarp sovietmečio darbų pirmiausia paminėtini dokumentų rinkiniai „Masinės žudynės Lietuvoje“ (2 dalys) ir „Hitleriniai žudikai Kretingoje“¹. Pirmo rinkinio 1-oje dalyje yra ir kvalifikuotai parengti komentarai, kuriuose glaustai išdėstyta įvairių lietuvių policijos rūšių (tarp jų ir saugumo policijos) struktūra

bei funkcijos. Dokumentų rinkinyje „Hitleriniai žudikai Kretingoje“ detalai atsispindi buvusio LSP Kretingos rajono viršininko Prano Jakio ir jo valdinių veikla persekiojant komunistus, sovietinius aktyvistus ir žydus. Daug straipsnių apie nacių karo nusikaltėlius parašęs žurnalistas Vytautas Žeimantas neužmiršo ir kai kurių Vakaruose gyvenančių buvusių LSP darbuotojų. Knygoje „Procesas nesibaigia“² įdėtos apybraižos apie buvusį Saugumo departamento direktorių Stasį Čenkų ir LSP Ukmergės rajono valdininką Mečį Paškevičių.

Kai kuriuose po 1990 m. Lietuvoje išleistuose darbuose apie nacių okupaciją fragmentiškai atsispindi ir lietuvių saugumo policijos veikla³. Vis dėlto juose daugiau dėmesio skiriama LSP organizacinei sąrangai ir funkcijoms, bet ne dalyvavimui holokauste. Tačiau negalime pritarti paviršutiniškam Petro Stankero teigimui, jog lietuvių saugumo policijos dalyvavimas holokauste tėra sovietinių istorikų insinuacijos⁴. Išlikę autentiški nacių okupacijos laikotarpio dokumentai patvirtina, kad saugumo policija dalyvavo persekiojant ir naikinant žydus. Užsienio šalių istorikai, autorius žiniomis, specialių darbų apie LSP dalyvavimą holokauste kol kas taip pat nėra parašę.

LSP dalyvavimo holokauste problema reikšminga ir politiniu aspektu. Po to, kai į Lietuvą iš JAV sugrįžusiems buvusiems LSP Vilniaus apygardos vadovams Aleksandriui Lileikiui ir Kaziui Gimžauskui buvo iškeltos bylos dėl dalyvavimo žydų genocide, Lietuvoje kilo gana karštos diskusijos dėl LSP

ir minėtų pareigūnų veiklos bei kaltės. Į šias diskusijas įsiterpė ir pats A. Lileikis; jis davė interviu Lietuvos laikraščiams ir paskelbė atsiminimų knygą „Pažadinto laiko pėdsakais“⁵. Apologetinio pobūdžio prisiminiuose A. Lileikis išvis neigia savo kaltę ir teigia aktyviai talkinęs antinaciniam lietuvių pogrindžiui ir netgi įsakęs savo valdiniams nedalyvauti žydų perkėlimo į getą (1941 m. rugsėjo 6 d.) akcijoje⁶. Tačiau straipsnio autoriui nepavyko rasti archyvinių dokumentų, patvirtinančių minėtus A. Lileikio teiginius. Priešingai, Lietuvos archyvuose išlikę dokumentai rodo, kad A. Lileikis dalyvavo holokauste. Dėl to Lietuvos visuomenei ir atsakingoms valstybės institucijoms yra svarbu žinoti visą tiesą apie LSP veiklą, nes šio klausimo objektyvus supratimas ir praktinis traktavimas daro įtaką Lietuvos tarptautiniam prestižui.

Straipsnio autorius rėmėsi trimis šaltinių grupėmis. Pirmą šaltinių grupę sudaro autentiški nacių okupacijos laikotarpio įstaigų dokumentai. Jie yra saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Jame yra išlikę įvairių saugumo policijos įstaigų bei kalėjimų fondai: vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje (f. R-1399), Lietuviškojo saugumo policijos skyriaus prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje (f. R-1216), atskirų LSP apygardų: Vilniaus (f. R-1673, f. R-681), Kauno (f. R-972), Šiaulių (f. R-718), Panevėžio (f. R-650, f. R-707), Ukmergės (f. R-970), Marijampolės (f. R-704), kai kurių LSP rajonų (pvz., Vilkaviškio, Šakių, Tauragės), Vilniaus ir Kauno sunkiųjų darbų kalėjimų (f. R-730, f. R-731). Nors tiesiogiai žydų žudynes atspindinčių dokumentų šiuose fonduose yra nedaug (dauguma tokio pobūdžio dokumentų baigiantis nacių okupacijai buvo sunaikinta), vis dėlto pagal išlikusius dokumentus įmanoma atskleisti svarbiausius LSP veiklos bruožus, organizacinę sąrangą, asmeninę sudėtį ir darbuotojų skaičių, nustatyti persekio-

jamų asmenų kategorijas. Su LSP veikla susijusių dokumentų galima rasti ir kituose LCVA fonduose.

Antrą šaltinių grupę sudaro buvusio LSSR KGB archyvo dokumentai, kurie yra saugomi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Pirmiausia paminėtinas šio archyvo baudžiamųjų bylų apyrašas (f. K-1, ap. 58). Jame yra dešimtys tūkstančių bylų, kurias sovietų saugumas buvo sudaręs suimtiems ir nuteistiems asmenims. Tarp kitų bylų autorius čia rado ir kelias dešimtis buvusių LSP darbuotojų bylų (pvz., Juozo Grušio, Jono Ženauskio, Prano Staskonio ir kt.). Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio LSSR KGB ėmė aktyviau domėtis tais lietuvišiais, kurie nacių okupacijos laikotarpiu dirbo civilinėje administracijoje ir policijoje, o karui baigiantis pasitraukė į Vokietiją ir vėliau emigravo į Vakarų valstybes (JAV, Kanadą, Australiją ir kt.). Įtariamų karo nusikaltimais ir kolaboravimu su naciais asmenų bylos KGB buvo papildomos archyvinių dokumentų kopijomis iš kitų valstybinių archyvų, buvusių LSP bendradarbių šeimos narių ir giminaičių apklausos protokolais. Dalis tokių KGB bylų išliko ir jos dabar saugomos LYA (f. K-1, ap. 46). Iš jų paminėtinos buvusių LSP darbuotojų S. Čenkaus, A. Lileikio, M. Paškevičiaus, Vinco Juralevičiaus ir kt. bylos. Jose yra informacijos ir apie antižydišką LSP pareigūnų veiklą. Nors KGB dokumentų negalime laikyti pirminiais (jie atsirado jau po nacių okupacijos kaip KGB padalinių represinės veiklos rezultatas), vis dėlto be šio dokumentų komplekso būtų neįmanoma tyrinėti LSP ir kitų policijos rūšių dalyvavimo holokausto procese. Verta priminti, kad KGB dokumentus būtina kritiškai vertinti ir itin atsargiai jais naudotis (ne tik dėl to, jog KGB galėjo fabrikuoti suimtiems asmenims nusikalstamas veikas, bet ir dėl to, jog patys suimtieji stengdavosi nuslėpti jiems nepalankius faktus arba mėgindavo juos priskirti kitiems asmenims).

Trečią šaltinių grupę sudaro dabartinės (iškeltos po 1990 m.) teismų bylos. Labai svarbios nagrinėjamai temai yra daugiatomės baudžiamosios A. Lileikio ir K. Gimžausko bylos, kurias 1995 ir 1997 m. jiems iškėlė LR generalinė prokuratūra pagal LR įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“⁷. Jose surinkta daug vertingų dokumentų ne tik iš Lietuvos, bet ir užsienio šalių archyvų, taip pat yra kaltinamųjų ir liudytojų šių dienų apklausos protokolai. Minėtos bylos saugomos Vilnius apygardos teismo archyve.

Anksčiau apibūdinti archyviniai šaltiniai suteikia tyrinėtojams galimybę atkurti LSP veiklą nacių okupacijos laikotarpiu taip pat ir jos dalyvavimo holokauste aspektu. Kiti straipsnyje panaudoti archyviniai šaltiniai ir literatūra atsispindi nuorodose.

LSP ORGANIZACINĖ SĄRANGA, UŽDAVINIAI IR FUNKCIJOS

Nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje funkcionavo gana grioziškas policinis aparatas, kurį būtų galima suskirstyti į vokiečių ir lietuvių policiją. Svarbiausios vokiečių policijos rūšys buvo vokiečių saugumo policija ir saugumo tarnyba (*Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst, (SD)*) su centrine įstaiga Kaune bei skyriais Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje ir Marijampolėje bei vokiečių viešojo (tvarkos) policija, kurią sudarė miestų policija (*Schutzpolizei*) Kaune bei Vilniuje ir apskričių žandarmerija.

Svarbiausios lietuvių policijos rūšys buvo šios:

- 1) viešojo (tvarkos) policija;
- 2) lietuvių saugumo ir kriminalinė policija;
- 3) lietuvių savisaugos daliniai (policijos batalionai);
- 4) geležinkelių policija;
- 5) priešgaisrinės apsaugos policija⁸.

Lietuvių policijos padaliniai buvo pavaldūs atitinkamiems vokiečių policijos padaliniams (pvz., lietuvių saugumo policija buvo pavaldi vokiečių saugumo policijai ir SD). Šiame straipsnyje kitų policijos rūšių veikla nagrinėjama tik tiek, kiek ji buvo susijusi su LSP holokausto procese.

Bet kurioje šalyje represinių struktūrų veiklos tikslus ir metodus diktuoja tos šalies politinė santvarka. Demokratinėse valstybėse saugumo organai gina šalies konstituciją, demokratines piliečių teises ir laisves, o totalitarinėse ir autoritarinėse valstybėse tos pačios specialiosios tarnybos saugo tik diktatoriškus režimus ir engia savo šalies piliečius arba okupuotų kraštų gyventojus. Nacių okupacinis režimas užimtuose kraštuose panaudojo vietinius policijos organus savo tikslų įgyvendinimui. Vienas svarbiausių nacizmo tikslų buvo visiškai sunaikinti žydų tautą. Vietiniai policijos organai daugiau ar mažiau buvo priversti talkininkauti naciams vykdant žydų tautos genocidą. Žinoma, ši aplinkybė neatleidžia nuo kaltės ir teisinės atsakomybės tų saugumo pareigūnų, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo holokauste. Lietuvoje susiklostė tikrai paradoksali padėtis. Nepriklausomoje Lietuvos valstybėje saugumo organai persekiojo fašistuojančias vokiečių partijas Klaipėdos krašte ir 1939 m. gynė Vilniaus žydus nuo vietos gyventojų sukeltų pogromų, o praėjus vos dvejiems metams (1941 m.) tie patys saugumo policijos padaliniai ir pareigūnai buvo įtraukti į nacių vykdomą holokausto politiką.

Prasidėjus nacių ir sovietų karui susidariusi Lietuvos laikinoji vyriausybė ėmė atkurti Lietuvos valdžios įstaigas, tarp jų ir Valstybės saugumo departamentą (toliau – VSD). Laikinoji vyriausybė pakvietė sugrįžti į darbą visus valdininkus, kurie dirbo iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos.

1941 m. birželio 24 d. atkurtą Vidaus reikalų ministeriją sudarė trys departamentai: Saugumo, Policijos ir Kalėjimų. Valstybės

saugumo departamentui buvo pavaldi ir kriminalinė policija. Prie šio departamento atkūrimo daug prisidėjo iš kalėjimų išsilaisvinę buvę Lietuvos Respublikos laikų saugumo darbuotojai. Panaikinus Laikinąją vyriausybę VSD buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. Lietuvių saugumo policijoje dirbo apie 400 žmonių (iš jų Kaune – 250)⁹.

Lietuvių saugumo policijos centrinė įstaiga (departamentas) buvo įsikūrusi Kaune. VSD iš pradžių vadovavo Vytautas Reivytis, o departamentą reorganizavus į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių – S. Čenkus. Jis 1933–1939 m. dirbo VSD Marijampolės apygardos viršininku, 1939–1940 m. – Vilniaus apygardos viršininku. Sovietams okupavus Lietuvą S. Čenkus pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Karui prasidėjus S. Čenkus sugrįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas Saugumo departamento direktoriumi. Šias pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos¹⁰. S. Čenkus pavaduotojais buvo saugumo policijos viršininkas Kazys Matulis ir asmens sekretorius Vytenis Stasiškis. Kriminalinės policijos viršininku dirbo Petras Pamataitis¹¹. LSP sudarė centrinę įstaigą (departamentas) Kaune ir šešios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės. Apygardos buvo suskirstytos į rajonus. Centrinę įstaigą Kaune (1943 m. duomenimis) sudarė Organizacinė direkcija ir Žinių direkcija su spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimis¹².

LSP apygardose buvo įsteigtos valdybos. Apygardų valdybose paprastai buvo septyni skyriai (komisariatai):

1) budinčiųjų skyrius (saugojo valdybų pastatus ir vidaus kalėjimus);

2) bendrasis skyrius (atliko finansines ir ūkines funkcijas);

3) žinių skyrius (tikrino į valdžios įstaiigas priimamus asmenis, kaupė operatyvinę-agentūrinę informaciją, sudarinėjo priešišku esamai valdžiai asmenų kartotekas, rinko žinias apie gyventojų politines nuotaikas, rengė pranešimus ir leido biuletenius);

4) komunistų skyrius (sekė slaptą komunistų, sovietinių partizanų bei pogrindininkų veiklą, verbavo agentus, darė kratas, vykdė areštus ir kvotė suimtus asmenis);

5) lenkų skyrius (aiškinosi nelegalių lenkų organizacijų veiklą, vykdė areštus, kratas ir kvotas, turėjo agentūrinį tinklą);

6) tautinių mažumų skyrius (sekė ir kontroliavo rusų, baltarusių bei kitų tautinių mažumų veiklą);

7) išorinio sekimo skyrius¹³.

Atskirų apygardų valdybų struktūra truputį skyrėsi. Pavyzdžiui, į Kauno apygardos valdybą įėjo dešiniųjų srovių (IV) komisariatas*, kurio nebuvo kitų apygardų valdybose.

Lietuvių saugumo policija vokiečių okupacijos metais veikė gana savarankiškai, tačiau tam tikrų klausimų galutinis sprendimas (vokiečių ir žydų) priklausė išimtinai vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas 1942 m. rugsėjo 3 d. susitarė su lietuvių saugumo policijos viršininku S. Čenkumi, kad lietuvių saugumas bylas nagrinės savarankiškai ir iki galo. Tais atvejais, kai bylos nebus perduodamos teismams ir sprendžiamos vietoje, nuosprendis turėjo būti perduodamas tvirtinti vokiečių saugumo policijos ir SD vadui. Ypatingai svarbios politinės bylos kartu su kvotos medžiaga išimtiniais atvejais perduodamos vokiečių saugumo policijos ir SD vadui bei kaupiamos II F** skyriuje. Šis skyrius nuolatos gaudavo informaciją apie lietu-

* Šis komisariatas sekė buvusius Lietuvos Respublikos politinių partijų narius ir nacių laikais susikūrusias tautinio pogrindžio organizacijas.

** 1941–1942 m. vokiečių saugumo policija ir SD buvo padalyta į du skyrius, o skyriai skirstomi į poskyrius (referentūras) su darbo kryptį žyminčiomis raidėmis.

vių saugumo įvykdytus areštus ir paleidimus, duodavo nurodymus kalėjimams ir priverčiamojo darbo stovykloms. Lietuvių kriminalinė policija analogišką informaciją privalėjo siųsti vokiečių saugumo policijos ir SD IV skyriui. Savo ruožtu minėtieji vokiečių saugumo policijos ir SD skyriai apie suėmimus ir paleidimus turėjo informuoti lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos skyrius¹⁴.

LSP kompetencija bendroje lietuvių policijos organų sistemoje griežčiau buvo atskirta tik 1941 m. rudenį. Lapkričio 18 d. Saugumo departamento direktorius S. Čenkus informavo Policijos departamento direktorių V. Reivyti, „kad lietuvių viešojo policija politinio pobūdžio suėmimų ir kratų savarankiai vykdyti negali. Esant neatidėtinam reikalui atlikti vieną kurį šių veiksmų, reikia apie tai iš anksto painformuoti atitinkamą lietuvių saugumo policijos įstaigą, tiksliai užpildant ir skubiausiai pasiunčiant čia pridedamos formos anketą. [...] Visi politiniu pagrindu suminti asmens ar padarytų kratų protokolai ir rasti duomenys turi būti tuojuo perduodami artimiausiam lietuvių saugumo policijos padaliniui“¹⁵.

Kaip žinia, pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais, kol nebuvo griežčiau atskirta policijos organų kompetencija, politinio pobūdžio areštus, kvotas vykdė ir net šaudė įvairūs policijos padaliniai – ir viešojo, ir pagalbinė policija, ir vadinamieji partizanų būriai. Nuo 1941 m. rudens įvesta griežtesnė tvarka. Kadangi LSP nebuvo labai gausi ir smulkiausias administracinius vienetus (valsčius) apraizgusi struktūra, ji privalėjo savo veiklą derinti su kitais policijos organais ir naudotis jų pagalba (ypač viešosios policijos). 1941 m. liepos 22 d. VSD direktorius S. Čenkus kreipėsi į Policijos departamento direktorių su prašymu, kad viešajai ir geležinkelių policijai būtų duotas nurodymas kasdien VSD teikti trumpus ir aiškius duomenis apie visus politinius, kriminalinius bei kitus svarbius įvykius¹⁶.

Kadangi straipsnio apimtis neleidžia detaliai išnagrinėti visų LSP apygardų veiklos, apsiribosime kelių LSP padalinių analize. Tyrinėsime LSP įstaigų veiklą didžiuosiuose miestuose – Kaune ir Vilniuje bei provincijoje – Kretingoje ir Alytuje. Šios vietovės pasirinktos dėl reliatyviai didelio išlikusių archyvinių dokumentų kiekio ir saugumo įstaigų svarbos (LSP Kauno ir Vilniaus apygardos buvo didžiausi LSP sistemos padaliniai).

LSP PADALINIŲ VEIKLA HOLOKAUSTO METU DIDŽIUOSIUOSE MIESTUOSE IR PROVINCIOJE

Kaunas. 1941 m. birželio 24-osios naktį į 25-ąją į Kauną kartu su vermachto daliniais atvyko vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A vadas SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Franzas Walteris Stahleckeris. Jis buvo atsakingas už aktyvių ir potencialių Trečiojo reicho priešų (taip pat žydų) sunaikinimą Baltijos šalyse ir Šiaurės Rusijoje. F. W. Stahleckeris su savo valdiniais ėmė organizuoti žydų pogromus Kaune, stengdamasis į juos įtraukti kuo daugiau vietos gyventojų. Ankstų birželio 25 d. rytą F. W. Stahleckeris atvyko į atsikuriančio Valsybės saugumo departamento patalpas (Vytauto pr. 67) ir čia susirinkusiems lietuvių saugumo valdininkams (apie 40 žmonių) pasakė ilgą kalbą, kurią lietuvių saugumiečiams vertė kartu su F. W. Stahleckeriu atvykęs Kybartų vokiečių Richardas Schweizeris (nacių okupacijos metais jis dirbo vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigoje Kaune). F. W. Stahleckerio kalbą 1992 m. savo straipsnyje atpasakojo buvęs atsikuriančio VSD laikinas vadovas Jonas Dainauskas. F. W. Stahleckeris ilgai kalbėjo J. Dainauskui apie žydų padarytas skriaudas lietuviams ir ragino juos aktyviai įsitraukti į „žydų problemas“ sprendimą bei izoliuoti žydus nuo lietuvių. Baigdamas po-

kalbį F. W. Stahleckeris pasakė, kad „lietuviai turi patys kuo greičiau suprasti, jog jų pačių interesas yra kuo greičiau visus žydus pašalinti iš savo tarpo“¹⁷. Generolo F. W. Stahleckerio susitikimas su lietuvių saugumo pareigūnais atsispindi ir garsiajame jo 1941 m. spalio 15 d. pranešime Heinrichui Himmleriui. Štai kaip F. W. Stahleckeris aprašo savo priešakinio būrio (*Vorkommando*) veiklą Kaune pirmomis karo dienomis: „Šalia partizanų būrių formavimo pirmosiomis dienomis taip pat buvo suformuota lietuvių saugumo ir kriminalinė policija. Vadovaujami aukštesnio lietuvių policijos tarnautojo Denausko [turi būti Dainausko. – A. B.] pirmiausia buvo paskirti 40 buvusių Lietuvos policijos pareigūnų, kurių dauguma buvo paleisti iš kalėjimų. Be to, kruopščiai patikrinus buvo įtrauktos būtinos pagalbinės pajėgos. Lietuvių saugumo policija ir kriminalinė policija dirba pagal joms EK 3 [vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinis būrys Nr. 3. – A. B.] duotus nurodymus ir direktyvas, savo veiklos eigoje kontroliuojama vykdo saugumo policijos darbus, kurių ji [vokiečių saugumo policija ir SD. – A. B.] negalėjo atlikti savo jėgomis – ypač paieškas, suėmimus ir kratas. [...]

Panašiu būdu Vilniuje ir Šiauliuose iš lietuvių savisaugos jėgų, kurios čia savarankiškai susidarė „Lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos“ pavadinimu, buvo sukurti reikalingi pagalbiniai organai. [...] Pašalinus susikompromitavusius ir netinkamus asmenis, esant nuolatinei EK 3 priežiūrai, ir čia lietuvių saugumo ir kriminalinė policija dirba visiškai patenkinamai“¹⁸. F. W. Stahleckeris, pasitelkęs žurnalisto A. Klimaičio tariamą partizanų būrį (iš tikrųjų A. Klimaičio būrys nebuvo pavaldus nei LAF'ui, nei Lietuvos laikinajai vyriausybei), birželio 25 d. Kaune pradėjo kelti žydų pogromus. Tame pačiame 1941 m. spalio 15 d. raporte generolas atvirai ir išsamiai aprašė savo suorganizuotas žydų žudynes: „[...] Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana ne-

lengva. Čia visų pirma pasitelkėme anksčiau minėtų partizanų vadą A. Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. A. Klimaičiui pavyko taip parengti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus“¹⁹.

Nors F. W. Stahleckerio pranešime pateikti nužudytų žydų ir sudegintų namų skaičiai galbūt yra padidinti, tačiau pats pogromų faktas neabejotinas. Ar lietuvių saugumo policija galėjo prisidėti prie F. W. Stahleckerio organizuotų žydų pogromų, atsakyti labai sunku dėl dokumentų stokos. Pats F. W. Stahleckeris apie tai savo raporte nieko nerašo, jis mini tik vadinamuosius lietuvių partizanus. Kita vertus, jo apsilankymas VSD pastate birželio 25 d. ir raginimas lietuviams aktyviai įsitraukti į „žydų problemos“ sprendimą neatmeta galimybės, kad lietuvių saugumiečiai galėjo būti raginami įsitraukti į pogromų organizavimą. Netiesioginis tokios galimybės liudytojas buvo vienas žinomiausių Kauno voldemarininkų (vėliau Lietuvių nacionalistų partijos generalinis sekretorius) Zenonas Blynas. Tomis dienomis dienoraštyje jis rašė: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Anot jo, Dainauskas Jonas, buv(ęs) saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume, lyg tęsdamas kokią tai lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams“²⁰. Z. Blynas turėjo galvoje žiaurias žydų žudynes „Lietūkio“ garažo kieme 1941 m. birželio 27 d.,

kai laužtuvais apsiginklavę nusikaltėliai užmušė kelias dešimtis žydų vyrų. Nors šios žudynės tapo Lietuvos žydų tragedijos simboliu, tačiau detalios šio nusikaltimo aplinkybės iki šiol neatskleistos. Viena aišku, kad tiesioginiai žudynių vykdytojai buvo daugiausia iš Kauno kalėjimo išsilaisvinę kaliniai. Tačiau ar jie veikė spontaniškai, ar užkulisinių jėgų (ir konkrečiai kokių) pakurstyti, atsakyti kol kas negalime.

Kad žydų reikalus sprendė vokiečių saugumo policija ir SD, tai patvirtina ir kai kurių NKVD suimtų buvusių lietuvių saugumo policijos valdininkų parodymai. P. Staskonis 1941–1942 m. dirbo lietuvių saugumo policijoje Kaune tardytoju. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas buvo perpildytas – į jį uždaryta daug įvairių tautybių suimtų komunistų ir sovietų valdžios pareigūnų. Saugumo policijos tardytojai kvotas iš pradžių vedė kalėjime. Suimtų nežydų tautybės kalinių likimą sprendavo iš Saugumo policijos departamento vadovaujančiųjų darbuotojų sudaryta komisija. Ji turėjo teisę nuteisti suimtuosius iki 3 metų kalėjimo priverčiamųjų darbų stovykloje. Jei suimtąjį reikėjo nubausti didesne bausme, tokiu atveju suimtieji kartu su bylomis būdavo perduodami vokiečių saugumo policijai. Gestapiui taip pat buvo perduodamos visos suimtų žydų bylos²¹.

Kitas svarbus šaltinis yra buvusio lietuvių saugumo policijos valdininko J. Ženauskio baudžiamoji byla.

J. Ženauskas iki sovietinės okupacijos dirbo VSD. 1940 m. jis už tai NKVD buvo suimtas ir kalinamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Antrą karo dieną (birželio 23 d.) J. Ženauskas kartu su kitais kaliniais iš kalėjimo išsilaisvino ir prisidėjo prie antisovietinių Kauno sukilėlių (jis iki birželio 26 d. saugo-

jo radiofoną). Paskui J. Ženauskas, kaip buvęs saugumo policijos valdininkas, sugrįžo dirbti į VSD²². Birželio 26 d. VSD pastate Kaune jau buvo susirinkę kelios dešimtys buvusių saugumo policijos valdininkų, tarp jų ir aukštas pareigas anksčiau ėję Kazys Matulis, Albinas Čiuoderis ir kiti. VSD kieme tuo metu buvo laikoma apie 200 įvairių tautybių suimtų komunistų ir sovietų valdžios pareigūnų. K. Matulis davė J. Ženauskui abėcėlinį suimtųjų sąrašą ir liepė jį sulyginti su Antano Smetonos laikais sudarytu abėcėliniu komunistų sąrašu. Apie 35 suimtų asmenų abėcėliniame sąraše nebuvo ir jie buvo paleisti į laisvę. Kiti suimtieji (apie 170 žmonių) tą pačią dieną buvo nuvaryti į VII fortą ir perduoti kpt. Broniaus Kirkilos* vadovaujamam „partizanų“ būriui, kuris VSD perduotus asmenis čia pat sušaudė. Kitą dieną į VSD atvykę vokiečių gestapininkai uždraudė lietuvių saugumiečiams be jų leidimo šaudyti suimtus asmenis²³.

Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis lietuvių saugumo policija persekiojo visų tautybių komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. Tuo metu žydai dar nebuvo persekiojami vien dėl savo tautybės. Lietuvių saugumo policija dar nepakankamai gerai suprato nacių „galutinį žydų klausimo sprendimą“, be to, ir gestapas tuomet dar nereikalavo persekioti visus be išimties žydus, nepaisant jų amžiaus, lyties ir politinių įsitikinimų. Pirmomis okupacijos savaitėmis, kol dar nebuvo visiškai aiškus žydų likimas, saugumo policija persekiodama žydus komunistus ir sovietinius aktyvistus laikėsi tam tikrų teisėtumo normų ir nepriklausomos Lietuvos laikų juridinių procedūrų, mėgino ištirti konkrečią suimtųjų kaltę ir tik po to juos bausti. Suimtieji buvo apklausiami, tikrinami žydus kaltinusių liudytojų parodymai. Kartu su žydais buvo suimami ir lietuvių tautybės komunistai. Nors

* Kpt. B. Kirkila 1941 m. birželio 28 d. buvo priimtas į Kaune formuojamą Tautos darbo apsaugos batalioną ir paskirtas šio bataliono 1-osios kuopos vadu. Neištveręs masinių žudynių VII forte traumas jis išėjo atostogų ir 1941 m. liepos 12 d. nusišovė savo namuose.

žydus policijai dažnai skųsdavo lietuviai, tačiau būdavo atvejų, kai patys žydai įskųsdavo savo tautiečius. Antai Lazdijų žydas Šolomas Rybakas paliudijo, kad Meilachas Lipskis (taip pat žydas) seniai simpatizuoja komunizmui, aktyviai lankė sovietų mitingus, sveikino Raudonąją armiją ir t. t. Tardomas M. Lipskis išsigynė buvęs komunistu, teigė buvęs profsajungos nariu, bet prisipažino sovietų saugumui įskundęs du vietas žydus²⁴. Lietuvių policijos suimtas žydas Jokūbas Šapira buvo tardomas ir paaiškėjęs, kad sovietų valdymo metu jis buvo NKVD suimtas kaip antikomunistas, buvo paleistas į laisvę²⁵. Nors tokie atvejai nebuvo tipiški, vis dėlto jie rodo, kad pirmomis okupacijos savaitėmis LSP dar nemastė nacistinio antisemitizmo kategorijomis ir su komunistuojančiais žydais elgėsi panašiai kaip ir su kitų tautybių suimtais. Žydų tautybės piliečiai buvo suimami už konkrečią politinę veiklą ar įtarus juos dalyvavus prosovietinėje ir komunistinėje veikloje. 1941 m. birželio 26 d. Vilniuje viešoji policija už tarnybą sovietų milicijoje suėmė žydą Leonardą Kravičių. Liepos 11 d. jis buvo perduotas saugumui²⁶. Liepos 22 d. Vilniaus geležinkelio stotyje buvo sulaikytas įtariamasis „šnipinėjimu komunistų naudai“ Fiselis Kolionas. Po kelių dienų sulaikytasis buvo perduotas Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininkui²⁷.

1941 m. rugpjūčio 7 d. Kėdainių rajono saugumo policijos viršininkas Leonas Jablonskis išsiuntė tardymui į Kauną suimtą Kėdainių gimnazijos moksleivį Markusą Nochimą, kuris „bolševikams užėjus aktyviai prisidėjo prie komjaunuolių organizavimo ir tą santvarką nuoširdžiai rėmė“²⁸.

Kartais pasitaikydavo atvejų, kai suimti žydai sumokėję pinigines baudas būdavo paleidžiami į laisvę. Štai Solomonas Fainbergas buvo suimtas Vilniuje už tai, kad nesilaikė komendanto valandos (komendanto valanda žydams Vilniuje įvesta 1941 m. liepos pradžioje, ji galiojo nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto)

ir vaikščiojo be Dovydo žvaigždės. Sumokėjęs 5 tūkst. rb baudą S. Fainbergas 1941 m. rugpjūčio 30 d. buvo paleistas²⁹.

Žydę Libą Frenkel viešosios policijos pareigūnas suėmė Vilniuje 1941 m. rugpjūčio 4 d. už tai, kad ji vaikščiojo šaligatviu. Sumokėjusi 3 tūkst. rb baudą rugpjūčio 6 d. L. Frenkel buvo paleista į laisvę³⁰.

Tačiau tie suimti žydai, kurie negalėjo sumokėti reikalaujamų baudų, būdavo sušaudomi. Vulfą Kadiševičių viešoji policija suėmė už komendanto valandos nesilaikymą ir vaikščiojimą be Dovydo žvaigždės. Jam paskirta 2 tūkst. rb bauda. Kadangi reikalaujamos sumos sumokėti negalėjo, 1941 m. rugsėjo 16 d. buvo perduotas sušaudyti ypatingajam būriui³¹.

Tačiau tokia padėtis, kai žydai už išpirką buvo paleidžiami į laisvę, tęsėsi neilgai. Faktiškai nuo 1941 m. rudens saugumo policijos dokumentuose nerandame duomenų apie žydų paleidimą į laisvę sumokėjus reikalaujamą baudą.

Vis dėlto ir vėliau pasitaikydavo atvejų, kai suimti žydai dėl nežinomų priežasčių būdavo paleidžiami. 1941 m. rugpjūčio 2 d. už trukdymą policijai daryti kratą ir agitavimą prieš policijos pareigūnus buvo suimta Henia Kirnickaitė. Rugpjūčio 26 d. apygardos viršininko A. Lileikio sprendimu ji iš Lukiškių kalėjimo buvo paleista³². Galima spėti, jog dalis saugumo policijos į laisvę paleistų žydų galėjo būti užverbuoti dirbti saugumo policijos informatoriais (pranešinėti apie žydų nuotakas, antifašistinę veiklą ir pan.). Antai Roda Epšteinaitė buvo suimta 1941 m. už bandymą pabėgti į Varšuvą su padirbtais dokumentais. Ji buvo saugumo užverbuota ir grąžinta į getą. Kai tapo nereikalinga, vėl buvo suimta ir sušaudyta 1942 m. spalio 31 d.³³

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio nacių politika žydų atžvilgiu iš esmės pasikeitė. Nuo šiol beatodairiškai žiauriai pradėta persekioti *visus* žydus. Politiniai persekiojimo motyvai neteko reikšmės. Žydus imta per-

sekioti dėl rasinių-tautinių priežasčių, prasi-
dėjo tikrasis žydų tautos genocidas (holokaustas): visi žydai buvo suimami, suvaromi į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, vėliau masiškai šaudomi. Lietuvių saugumo policijos funkcijos taip pat keitėsi. LSP, vykdydama vokiečių saugumo policijos ir SD skiriamas užduotis, pradėjo persekioti ir suiminėti besislapstančius, vengiančius keltis į getus arba pabėgusius iš getų žydus, taip pat žydus, vaikščiojančius be skiriamųjų ženklų arba draudžiamose vietose, nelegaliai perkančius maisto produktus ir t. t. Politinius žydų persekiojimo motyvus pakeitė rasiniai-tautiniai. Apskritai LSP veiksmai žydų atžvilgiu labai sugriežtėjo. Teisiniai procedūriniai veiksmai (kvota, liudytojų parodymų tikrinimas, kaltės nustatymas) neteko reikšmės. Sulaikyti žydai buvo perduodami vokiečių saugumo policijai ir SD, uždaromi į kalėjimus ir getus, vėliau sušaudomi.

Vilnius. LSP Vilniaus apygardai 1941–1944 m. vadovavo A. Lileikis. Jis nebuvo savarankiškas saugumo policijos viršininkas. Vilniuje taip pat veikė vokiečių saugumo policijos ir SD skyrius (*Aussendienststelle Sipo und SD Wilna*), pagal kurio direktyvas privalėjo veikti ir LSP. Minėtame F. W. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. raporte aiškiai sakoma, kad iš Vilniaus lietuvių saugumo policijos buvo pašalinti netinkami elementai ir ji dirba nuolat prižiūrima vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3³⁴. Faktiškai jau nuo 1941 m. liepos vidurio Vilniaus žydus pradėta masiškai šaudyti už Vilniaus esančiame Panerių miškelyje. Suimti žydai buvo atvaromi arba atvežami sunkvežimiais iš Lukiškių kalėjimo (nuo 1941 m. rugsėjo ir iš Vilniaus geto), prieš sušaudymą išrengiami, iš jų buvo atimami vertingesni daiktai, paskui visi suvaromi į dideles duobes ir sušaudomi. Paprastai šaudydavo vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys (*Sonderkommando*), kurį

sudarė kelios dešimtys lietuvių, vadovaujamų gestapo pareigūnų. Kai būdavo žudomos itin didelės pasmerktų žydų grupės (kartais net po kelis tūkstančius žmonių), ypatingajam būriui talkindavo Vilniuje dislokuoti lietuvių savi-saugos daliniai (policijos batalionai). LCVA yra išlikusi dalis suimtų ir sušaudytų žydų asmenų kortelių. Šias korteles pildydavo minėtas ypatingasis būrys. Sušaudytų asmenų pavardės kortelėse būdavo užbraukiamos raudonos arba mėlynos spalvos pieštuku. Kartais jose būdavo užrašomi vokiški nužudymą masuojantys priedašai: „befehlge-mäss behandelt“ („pasielgta pagal įsakymą“) arba „liqu“ („liquidiert“ – „likviduotas“)³⁵. Vis dėlto tiesiogiai žydų žudynėse LSP Vilniaus apygardos pareigūnai nedalyvavo. Paprastai LSP suimti ir ištardyti žydai buvo perduodami vokiečių saugumo policijai ir SD arba ypatingajam būriui. Žydų perdavimas šiems nacių saugumo organams faktiškai reiškė jų pasmerkimą myriop, nes pagal nacių planus visi žydai turėjo būti fiziškai sunaikinti. Tokių suimtų ir perduotų vokiečių saugumo policijai arba ypatingajam būriui žydų likimą patvirtina ir išlikę archyviniai dokumentai. Tačiau savo nuožiūra žudyti žydus lietuvių saugumas neturėjo teisės. Tokią teisę turėjo tik vokiečių saugumo policijos ir SD organai.

Pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais ypač veiklus buvo LSP Vilniaus apygardos komunistų komisariatas (skyrius), kai kuriuose 1941 m. dokumentuose dar vadintas „Komunistų-žydų sekcija“³⁶. Jam vadovavo Juozas Bagdonis. Šis komisariatas buvo atsakingas už komunistų, komjaunuolių, buvusių sovietinių pareigūnų, NKVD bendradarbių, žydų ir juos remiančių nežydų tautybės asmenų sekimą, areštus ir kvotas. 1941 m. antros pusės LSP dokumentuose gausu šitaip suformuluotų pranešimų apie suimtus žydus: „įtariamas kaip žydų tautybės“, „besislapstantis“, „bėglys iš geto“. Dažniausiai besislapstančius ar nustatytą tvarką pažeidusius žydus sulaikydavo

lietuvių viešoji (tvarkos) policija ir juos perduodavo lietuvių saugumo policijai. Ši sulaikytuosius ištardavo ir perduodavo vokiečių saugumo policijai arba ypatingajam būriui.

1941 m. rugsėjo pradžioje Vilniaus žydus suvairius į getą, labai išaugo už geto ribų sulaikytų žydų skaičius. Vilniaus miesto viešosios policijos įvykių suvestinėse vos ne kasdien minimi sulaikyti žydai. Jie buvo sulaikomi pavieniui ir grupėmis, paskui perduodami saugumo policijai. Rugsėjo 7 d. sulaikyta 15 pabėgusių ir besislapstančių žydų, lapkričio 11 d. – 4 žydai, lapkričio 19 d. už geto ribų suimti net 54 besislapstantys žydai. Sulaikyti žydai buvo uždaromi į Lukiškių kalėjimą ir laikomi saugumo policijos žinioje³⁷. Po kurio laiko suimtieji buvo išvežami į Panerius sušaudyti.

Žydams grėsė mirties bausmė ne tik už pabėgimą iš geto, bet ir už kitus nacių įvestos „tvarkos“ pažeidimus. Antai Hana Gordon buvo suimta 1942 m. spalio 30 d. už tai, kad mėgino įsinešti maisto į getą. Po dviejų savaičių ji buvo sušaudyta³⁸.

Žydų areštai nebuvo svarbiausias LSP veiklos baras. Kaip pažymėjo Izraelio istorikas Y. Aradas, lietuvių saugumas nagrinėdavo sudėtingesnes bylas, kurias reikėjo nuodugniau ištirti (pvz., atskleisti žydų slėpimosi vietas, planuojamus pabėgimus iš geto, nustatyti asmenis, aprūpinančius žydus padirbtais dokumentais arba kitaip juos remiančius)³⁹.

LCVA išliko nemažai dokumentų, atspindinčių prieš žydus nukreiptą LSP Vilniaus apygardos vadovų veiklą.

Pirmas A. Lileikio įsakymas dėl žydų datuojamas 1941 m. rugpjūčio 22 d. Tuomet A. Lileikis, jau būdamas LSP Vilniaus apygardos viršininku, davė nurodymą Lukiškių kalėjimo viršininkui 52 jo žinioje esančius žydus perduoti ypatingajam būriui. Dokumentiškai įrodyta, kad su dauguma šiame sąraše esančių žydų buvo „pasielgta pagal įsakymą“, t. y. jie buvo nužudyti⁴⁰. 1941 m. rugpjūčio 23 d. A. Lileikis pasirašė nurodymą Nr. 770

perduoti ypatingojo būrio žinion penkis žydų tautybės asmenis⁴¹.

1995 m. gegužės 2 d. Lietuvos Respublikos generalinė prokuratūra iškėlė A. Lileikiui baudžiamąją bylą pagal LR BK 18 str. 6 d. ir LR įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ 1 str. A. Lileikis buvo kaltinamas perdavęs vokiečių saugumo policijai ir ypatingajam būriui 75 Lietuvos žydus. Byloje įrodyta, kad dauguma žydų buvo sušaudyti⁴².

Į žydų persekiojimą buvo įtrauktas ir A. Lileikio pavaduotojas K. Gimžauskas, kuris šias pareigas ėjo nuo 1941 m. gruodžio 1 d. iki 1944 m. liepos mėn. Kaip savo 1995 m. kovo 21 d. paaiškinime LR generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriui teigė pats K. Gimžauskas, jo „pagrindinė funkcija buvo komunistų ir Lietuvos teritorijoje siautusių įvairaus banditizmo prieš vietos gyventojus persekiojimas“⁴³. Vis dėlto išlikę archyviniai dokumentai liudija, kad K. Gimžausko tarnybinė veikla buvo nukreipta ne tik prieš komunistus ir partizanus, bet ir prieš žydų tautybės asmenis.

1941 m. gruodžio 17 d. K. Gimžauskas pasirašė nurodymą Nr. 3049 perduoti vokiečių saugumo policijai žydę Liuciną Pojevonskytę-Sutarskytę (ji ypatingojo būrio buvo sušaudyta 1941 m. gruodžio 22 d.)⁴⁴.

1942 m. kovo 8 d. K. Gimžauskas pasirašė nurodymą Nr. 631 perduoti ypatingojo būrio žinion žydų tautybės Lietuvos gyventojus Efraimą Lakermaną ir Dovydą Izraeliskį⁴⁵.

Norėdamas išsiaiškinti žydų pabėgimo iš geto kanalus lietuvių saugumas kartais organizuodavo provokacinio pobūdžio operacijas. Saugumui dirbantis sunkvežimio vairuotojas Edvardas Raicevičius sutiko už pinigus išgabenti iš Vilniaus geto į Benekainius (Baltarusijoje) grupę žydų. Sunkvežimiui išvažiavus už miesto, jį sustabdydavo saugumo valdininkai. Jie vežamus žydus suimdavo ir nugabendavo į Lukiškių kalėjimą. Paskui šie žydai būdavo perduodami ypatingajam būriui

ir sušaudomi Paneriuose. 1941 m. spalio 30 d. operacijos metu sulaikyta 12 žydų. Kaip rašoma LSP valdininko raporte, šioje operacijoje dalyvavo saugumiečiai Edvardas Skausgirdas, Leonas Kaulinis, Adolfas Milinavičius, Algimantas Dailidė ir Vincas Regina. Operacija vyko panašiai kaip ir ankstesnė, skyrėsi tik tuo, „kad vald. Skausgirdas važiaavo žydų rinkti į Vilnių drauge su šoferiu, tuo garantuodamas, kad mašina nebus sulaikyta viešosios policijos arba vokiečių policijos ir netrukdytų įvykdyti uždavinį“⁴⁶. Iš viso surengtos ne mažiau kaip keturios tokios operacijos (1941 m. spalio 28, 30, lapkričio 1, 3 d.), kurių metu saugumiečiai suėmė 36 žydus⁴⁷. Galimas daiktas, kad panašių operacijų atlikta ir daugiau, tačiau daug saugumo policijos dokumentų buvo sunaikinta ir žinių apie tai neišliko.

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio atsirado nauja suimtųjų kategorija – nežydai, įvairiais būdais padėję žydams (pvz., talkinę jiems pabėgti iš geto, slapstę juos savo namuose, parūpinę jiems reikalingus asmens dokumentus ir t. t.).

1941 m. lapkričio 2 d. Vilniuje saugumo policija už prieglobsčio suteikimą žydams suėmė vokiečių tautybės moterį Viktoriją Bayer. Ji savo namuose slėpė Leją Pliskin, Mejerį ir Senderį Veismanus. Besislapstančius žydus suėmė Vilniaus miesto viešosios policijos 6-osios apylinkės policininkas; jis suimtuosius perdavė lietuvių saugumo policijai⁴⁸.

1941 m. gruodžio 20 d. Vilniuje lietuvių E. Vaičionio namuose policija sulaikė žydę Pesę Kaciene. Buvo surašytas protokolas ir išsiųstas LSP Vilniaus apygardos viršininkui⁴⁹.

Panašių atvejų buvo labai daug ir žydams padedančių nežydų tautybės žmonių sekimai bei areštai vyko visą nacių okupacijos laiką. Antai 1942 m. vasario 23 d. Vilniuje LSP valdininkas už žydų slėpimą suėmė baltaruses Eugeniją Ravičiūtę ir Aufiniją Karavičiūtę⁵⁰.

Žydų klausimo reikšmė 1941 m. pabaigoje sumenko. Nuo nacių–sovietų karo pra-

džios iki 1941 m. gruodžio Vilniuje nužudyta per 33 tūkst. žydų⁵¹. Nuo išorinio pasaulio izoliuotame ir gerai saugomame Vilniaus gete palikta gyventi apie 15 tūkst. žydų. Jie dirbo Vokietijos karo ekonomikai reikalingus darbus. Vilniaus getas galutinai likviduotas 1943 m. rugsėjo 23–25 d. Didžioji dalis geto kalinių išvežti dirbti į koncentracijos stovyklas Estijoje (Vaivara, Kloga ir kt.).

Nuo 1942 m. lietuvių saugumo policijos veikla Vilniaus apygardoje vis labiau buvo orientuojama viena kryptimi – persekioti stiprėjančią komunistinę ir lenkų pogrindį. Žydų klausimai LSP veikloje 1942–1944 m. vaidino antraeilį ir reliatyviai nelabai svarbų vaidmenį. Šiuo laikotarpiu prioritetinga LSP veiklos kryptis buvo besislapstančių pabėgusių žydų paieška bei juos remiančių asmenų nustatymas ir suėmimas. Tačiau ir šiuo laikotarpiu suimtiems žydams buvo skiriamos griežtesnės bausmės negu komunistinio arba lenkų pogrindžio dalyviams. Vyriausiosios reichs saugumo valdybos (vok. RSHA) pranešime apie įvykius SSRS rašoma, jog Vilniuje nuo 1942 m. vasario 16 d. iki kovo 21 d. suimta 319 asmenų, 137 suimtieji sušaudyti, tarp jų 73 žydai, 23 komunistai, 14 lenkų pogrindžio narių, 20 dokumentų padirbinėtojų ir 7 šnipai⁵².

LSP vaidmens holokauste tyrimui svarbu palyginti saugumo struktūrų funkcionavimą didžiuosiuose miestuose (Kaune, Vilniuje) ir provincijoje (apskirtyse). Kaip žinia, didžiuosiuose miestuose gyveno labai gausios žydų bendruomenės. Kita vertus, čia buvo kur kas daugiau įvairių rūšių policijos pajėgų. LSP veikla didžiuosiuose miestuose buvo susijusi su įvairiomis vokiečių ir lietuvių policijos pajėgomis, todėl ji čia nėra tokia pastebima ir aiški kaip kai kuriuose provincijos miestuose. Panagrinėsime keletą LSP veiklos pavyzdžių Lietuvos provincijoje.

Kretinga. Vokiečių kariuomenė Kretingą užėmė pirmą karo dieną (1941 m. birželio

22 d.). Kartu su vokiečiais į Kretingą iš Vokietijos atvyko SD Tilžės ruožo agentas Pranas Jakys. Nepriklausomos Lietuvos laikais jis dirbo Kretingos rajono saugumo policijos viršininku. Sovietams užėmus Lietuvą pabėgo į Vokietiją. Didelius gestapo įgaliojimus turintis P. Jakys iš pradžių buvo paskirtas Kretingos apskrities policijos vadu, vėliau Kretingos rajono saugumo policijos viršininku (LSP Kretingos rajonas buvo pavaldus LSP Šiaulių apygardai). Jis tapo pagrindiniu žydų ir komunistų areštų bei šaudymų organizatoriumi Kretingos apskrityje. Pirmomis nacių okupacijos dienomis P. Jakys su vietiniais LAF'o štabo nariais ėmė sudarinėti komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų sąrašus. Sąrašai buvo perduoti gestapui ir Kretingos miesto vokiečių karo komendantui⁵³.

1941 m. birželio 25 d. pavakare Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai į mašinas susodino išvakarėse suimtus Kretingos komunistus ir žydų tautybės vyrus. Suimtieji buvo nuvežti į Kvecių mišką. Į žudynių vietą atvyko keli gestapo karininkai ir P. Jakys su savo pavaduotoju – LSP Kretingos rajono kriminaliniu vyr. inspektoriumi Gabrieliu Bražinsku. Prasidėjo suimtųjų „teismas“: jie buvo šaukiami po vieną ir P. Jakys gestapininkams trumpai apibūdino kiekvieno veiklą sovietų okupacijos metais. Paskui vieni suimtieji buvo nukreipti į kairę (jie vėliau buvo paleisti – iš viso 35 žmonės), kiti – į dešinę (pasmerktieji sušaudymui). Po skirstymo prasidėjo šaudymas. Lietuviai buvo šaudomi klūpantys ant vieno kelio veidu į duobę, o žydai – stovintys veidais į šaudytojus. Šaudė Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir Klaipėdos vokiečių policininkai. Iš viso nužudyta 214 vyrų ir viena moteris. Didesnė aukų dalis buvo žydai⁵⁴.

Laikiniai paliktos gyventi Kretingos žydų moterys ir vaikai buvo uždaryti Prysmančių dvare įsteigtame gete. Tačiau vokiečių policijos kriminalinis vyr. asistentas Franzas Behrendtas ėmė spausti Kretingos apskrities val-

džią, kad kuo greičiau likviduotų dar gyvas esančias žydes su vaikais kaip „nenaudingus edikus“. P. Jakys ėmė verbuoti lietuvių savanorius žydų likvidavimui. Prysmančių dvare uždarytos žydų moterys su vaikais buvo nužudytos 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje. Vokiečių pareigūnų prižiūrimi jas sušaudė lietuvių policininkai ir vadinamieji partizanai⁵⁵.

P. Jakys su savo bendradarbiais pasižymėjo ne tik Kretingos miesto, bet ir kitų Kretingos apskrities miestelių žydų žudynėse. 1941 m. (tikslī data nėra žinoma) jis vadovavo žydų moterų šaudymui Veiviržėnuose. Ten buvo nužudyta 300–400 moterų. Iš aukų paimta apie 6–8 tūkst. rb, drabužiai, patalynė ir kt. daiktai. Dalis žydžių daiktų atvežta į saugumo policijos sandėlį Kretingoje, kitus išsidalijo žudynių dalyviai. Dalis pinigų išleista degtinei pirkti ir žudikams vaišinti⁵⁶.

Palangos žydų moterys su vaikais po vyrų sušaudymo (1941 m. birželio 27 d.) buvo uždarytos į specialią stovyklą už Palangos esančiame kaime. Čia jos buvo kalinamos iki stovyklos likvidavimo (1941 m. spalio 12 d.). Prieš žydžių šaudymą į stovyklą buvo atvykęs P. Jakys, G. Bražinskas, Kretingos apskrities policijos vadas Antanas Petrauskas ir Palangos miesto policijos viršininkas Juozas Adomaitis. P. Jakys žydų moterims pasakė, kad jos bus perkeltos į getą netoli Darbėnų. Jis įsakė moterims atiduoti pinigus ir brangenybes. Surinktos žydžių vertybės buvo perduotos Palangos burmistrui⁵⁷. Po 7–10 dienų P. Jakys paskambino J. Adomaičiui ir pranešė, kad naktį reikės sušaudyti Palangos žydų moteris su vaikais. Vieną naktį žydės su vaikais sunkvežimiais buvo išvežtos į žudynių vietą miške. Šaudymas prasidėjo po vidurnakčio ir baigėsi paryčiais. Žudynės vyko šviečiant sunkvežimių žibintams. Šaudymui vadovavo P. Jakys. Daugiausia šaudė iš Kretingos atvykę saugumiečiai ir policininkai bei keletas Palangos policininkų. Iš viso buvo nužudyta apie 200–300 žydų moterų ir vaikų⁵⁸.

Nurodymus sušaudyti („likviduoti“) žydus ir nežydų tautybės politinius kalinius P. Jakys gaudavo iš vokiečių saugumo policijos (gestapo) pareigūnų. Jis palaikė glaudžius ryšius su Tilžės gestapu ir Bajorų (Klaipėdos kraštas) gestapo viršininku Morašu (Morasch?). Jei gestapo pranešimuose nebūdavo nurodyta konkreti pasmerktųjų sušaudymo data, šį klausimą spręsdavo P. Jakys su G. Bražinsku. Kai būdavo šaudomos didesnės suimtųjų grupės, tuomet dažnai dalyvaudavo ir vokiečių gestapininkai. Paprastai egzekucijose dalyvaudavo lietuvių saugumo, kriminalinės ir viešosios policijos pareigūnai. Dalis tiesiogiai šaudydavo, kiti saugodavo mirčiai pasmerktus žmones šaudymo metu. Jei nebūdavo gestapininkų, žudynėms dažniausiai vadovaudavo P. Jakys arba G. Bražinskas⁵⁹.

Karui baigiantis P. Jakys pabėgo į Vokietiją, bet po karo buvo suimtas ir nuteistas 1958 m. Ulmo mieste vykusiame teisme kartu su kitais Tilžės gestapo operatyvinio būrio pareigūnais. P. Jakys buvo kaltinamas 818 žmonių nužudymu. Jis nuteistas kalėti tik 7 metus⁶⁰.

Alytus. Vokiečių kariuomenė Alytų užėmė pirmą karo dieną. Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis buvo atkurta lietuviška apskrities administracija, viešoji ir saugumo policija, suformuota partizanų (TDA) kuopa. Lietuvių saugumo policijos organizatoriumi ir pirmuoju LSP Alytaus rajono viršininku tapo atsargos lt. Pranas Zenkevičius (g. 1900 m.). Nepriklausomos Lietuvos laikais jis dirbo Trakų rajono pasienio policijos viršininku⁶¹. LSP Alytaus rajonas buvo pavaldus LSP Marijampolės apygardai. Alytaus rajono viršininku P. Zenkevičius dirbo maždaug iki 1941 m. spalio. Vėliau jį dėl girtuokliavimo ir nesugebėjimo atlikti tarnybinės pareigos pakeitė Petras Kausteklis⁶². Kai kurie liudytojai P. Zenkevičių įvardijo kaip vieną svarbiausių komunistų ir žydų žudynių organizatorių Alytaus apskrityje. Jau pirmo-

mis nacių okupacijos dienomis pradėta suiminėti sovietmečiu aktyviau veikę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai bei miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Kaip tuomet buvo rašoma Alytaus TDA kuopos veikimo apžvalgoje, pagal piliečių pranešimus „buvo sulaikyti ir areštuoti 36 vietos komunistai, 9 raudonarmiečiai ir didesnis skaičius žydų“⁶³. Žydų persekiojimas ypač sustiprėjo nuo 1941 m. liepos vidurio. Liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas Stepas Maliauskas ir Alytaus apsaugos viršininkas (komendantas) gen. št. mjr. Juozas Ivašauskas išleido įsakymą, smulkiai reglamentuojantį žydų padėtį. Visiems Alytaus apskrities žydams įsakyta nešioti Dovydo žvaigždę, uždrausta pirkti maisto produktus iš ūkininkų, samdyti darbams nežydus, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo ir t. t. Žydai privalėjo dirbti viešuosius darbus ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus⁶⁴.

Buvusio Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininko Alfonso Nykštaičio liudijimu, į Alytų prieš masinius žydų šaudymus buvo iš Kauno atvykęs vokiečių saugumo policijos ir SD „skrajojančio“ būrio (*Rollkommando*) vadas oberšturmfiureris Joachimas Hamannas. Jis užsuko į LSP Alytaus rajono įstaigą ir kalbėjosi su jos viršininku P. Zenkevičiumi. Kadangi pastarasis vokiečių kalbos nemokėjo, tai J. Hamanno kalbą jam vertė A. Nykštaitis. J. Hamannas liepė P. Zenkevičiui iš Alytaus apskrities valsčių į Alytaus miestą pristatyti nustatytą kiekį žydų vyrų ir moterų. J. Hamannui išvykus, P. Zenkevičius į kiekvieną valsčių išsiuntinėjo savo valdinius su atitinkamais nurodymais⁶⁵. Tai, kad jis organizavo Alytaus apskrities žydų pristatymą į Alytaus miestą, patvirtina ir kiti šaltiniai. Buvęs Alytaus apskrities II Varėnos valsčiaus policijos viršininkas Stepas Vasauskas paliudijo, kad 1941 m. rugpjūčio mėn. jis gavo Alytaus apskrities saugumo policijos virši-

ninko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti visus Varėnos valsčiaus žydus ir konfiskuoti jų turta. S. Vasauskas atsisakė vykdyti šį įsakymą ir susitarė su Alytaus apskrities viršininku S. Maliausku, kad minėtą įsakymą įvykdys S. Vasausko pavaduotojas Vincas Cidzikas⁶⁶.

1941 m. rugpjūčio viduryje Alytaus apskrities žydus pradėta gabenti į Alytaus kalėjimą. Iš viso į Alytų pristatyta apie 1 tūkst. žydų vyrų ir moterų. Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme⁶⁷.

Pirmosios masinės Alytaus žydų žudynės įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 13 d. Prieš tai atlikta žydų registracija. Žydai buvo suvaryti į saugumo policijos kiemą ir ten sudaryti jų sąrašai. Po to jie buvo nuvaryti į žudynių vietą miške. Tuomet sušaudyta 617 žydų vyrų ir 100 moterų. Iki 1941 m. rugpjūčio 31 d. nužudyta dar 233 Alytaus miesto ir apskrities žydai⁶⁸. Pirmojo masinio žydų šaudymo metu dalyvavo minėtas J. Hamannas su keturiais vokiečių puskarininkiais. Jis susitarė su Alytaus karo belaisvių stovyklos viršininku, kad skirtų belaisvių duobėms iškasti. Duobės buvo iškastos netoli kalėjimo esančiame Vidzgirio miške. Mirčiai pasmerkti žydai grupėmis buvo atvaromi prie duobių, suguldomi duobėse veidais į žemę ir nuo duobės krašto sušaudomi. Iš pradžių šaudė vokiečiai esesininkai su automatais. Žydus prie duobių konvojavo vietiniai TDA kuopos „partizanai“, kuriems vadovavo Jonas Borevičius. Šaudymo vietoje su nugertu degtinės buteliu šlaistėsi ir įvairius nurodymus davinėjo saugumo viršininkas P. Zenkevičius. Paskutinę atvartų žydų grupę sušaudė vietiniai TDA smogikai ir keli kalėjimo prižiūrėtojai. „Partizanai“ į šaudymo vietą atvyko P. Zenkevičiaus įsakymu. Sušaudytųjų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai⁶⁹.

Po kelių dienų J. Hamannas sugrįžo į Alytų ir kartu atsivežė Kauno 1-ojo lietuvių policijos bataliono leitenantą Bronių Norkų. J. Hamannas pasakė P. Zenkevičiui, kad nuo šiol Alytaus apskrityje žydus šaudys B. Norkaus vadovaujamas specialus būrys (1-ojo ba-

taliono 3-ioji kuopa). J. Hamanno įsakymu B. Norkui turėjo būti perduodami vertingi sušaudytųjų daiktai (auksiniai žiedai, laikrodžiai ir pan.). Kitą dieną J. Hamannas su B. Norkumi organizavo naują žydų žudymo akciją. Šį kartą buvo sušaudyta apie 50 žydų vyrų. Šaudė keturi vokiečių puskarininkiai ir vietiniai „partizanai“⁷⁰.

Po šių žudynių į Alytų iš Kauno dar kelis kartus buvo atvykęs ltn. B. Norkaus ir j. ltn. Juozo Obelenio vadovaujamas specialus būrys. Paprastai šis būrys atvažiuodavo autobusu (apie 20–30 vyrų). Žydai buvo šaudomi miške netoli Kaniūkų tilto per Nemuną⁷¹. Tikėtina, kad vėlesnių žydų šaudymo akcijų organizavimą ir vykdymą į savo rankas perėmė J. Hamannas su B. Norkumi, ir P. Zenkevičiaus vadovaujami vietiniai saugumiečiai tapo nereikalingi. Netrukus P. Zenkevičius iš tarnybos LSP buvo pašalintas.

Tikriausiai paskutinės žydų naikinimo akcijos, kuriose aktyviai dalyvavo Alytaus rajono saugumo policijos pareigūnai, buvo įvykdytos Varėnoje ir Leipalingyje. 1941 m. pirmomis rugsėjo dienomis vietiniai policininkai ir „partizanai“ Varėnos žydus suvarė į miestelio sinagogą. Čia jie buvo saugomi kelias dienas. Rugsėjo 10 d. į Varėną atvažiavo P. Zenkevičius su savo pavaduotoju Juozu Kvedaravičiumi ir apie 30–40 smogikų būriu. Atvykęliai kartu su vietiniais talkininkais sulaikytus žydus nuvarė į Druckūnų kaimo pusę. Žydai buvo atvesti į buvusį caro armijos poligoną ir čia sušaudyti senuose apkasuose. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio pranešimą, Varėnoje buvo nužudytas 831 žydas: 541 vyras, 141 moteris ir 149 vaikai⁷².

1941 m. vasarą Leipalingio valsčiaus policijos viršininkas Juozas Budrevičius gavo Alytaus rajono saugumo policijos viršininko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti miestelio žydus ir uždaryti juos į tinkamą vietą. Tuo tikslu iš buvusių šaulių buvo suorganizuoti du būriai, kurie ir sulaikė visus vietinius žy-

dus. Žydai buvo uždaryti miestelio sinagogoje. Žudynių dieną (1941 m. rugsėjo 11 d.) į Leipalingį atvažiavo Alytaus apskrities policijos vadas kpt. Stasys Krasnickas-Krosniūnas, P. Zenkevičius ir keliasdešimt J. Hamanno „skrajojančio“ būrio kareivių. Žydai buvo išvežti už miestelio katalikiškų kapinių ir ten sušaudyti. Iš viso nužudyti 155 žydai: 60 vyrų, 70 moterų ir 25 vaikai. Juos sušaudė J. Hamanno būrys⁷³.

Iš pateikto Alytaus apskrities pavyzdžio galima padaryti tam tikras išvadas. Lygindami LSP vaidmenį provincijoje ir didžiuosiuose Lietuvos miestuose (pvz., Vilniuje ir Alytuje) pastebime, kad LSP provincijoje žydus persekiojo ir apskritai veikė aktyviau negu didžiuosiuose miestuose. Provincijoje LSP pareigūnai ne tik vedė sudėtingesnio pobūdžio suimtų žydų bylas, ieškojo iš getų pabėgusių žydų ir juos suiminėjo, bet ir organizavo patį žydų persekiojimo procesą: masinius žydų areštus, jų atgabenimą į kalinimo vietas, telkė vietines policijos pajėgas masinėms žydų žudynėms. Nors apskričių centruose LSP įstaigose paprastai dirbo vos po kelis valdininkus, tačiau jie atlikdavo organizuojantį ir vadovaujantį vaidmenį panaudojant kitų rūšių policiją (viešąją, pagalbinę) ir vadinamuosius partizanus žydų žudynėms. Toks LSP vaidmuo gana aiškiai atsiskleidžia nagrinėjant Alytaus ir Kretingos rajonų saugumo policijos viršininkų (P. Jakio ir P. Zenkevičiaus) veiklą. Galimas daiktas, LSP provincijos padalinių vaidmuo holokauste atskiruose Lietuvos rajonuose ir apskrityse buvo nevienodas ir galbūt turėjo specifinių bruožų, tačiau neabejotina, kad LSP padaliniai buvo įtraukti į holokausto procesą ir jame suvaidino ne antraeilį vaidmenį.

IŠVADOS

Lietuvių saugumo policija (Valstybės saugumo departamentas) buvo atkurta Lietuvos lai-

kinosios vyriausybės iniciatyva pirmomis nacių ir sovietų karo dienomis. LSP centrinė įstaiga buvo Kaune. Be to, buvo įsteigtos šešios LSP apygardos (Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės). Apygardos savo ruožtu buvo suskirstytos į smulkesnius teritorinius padalinius – rajonus, kurie daugmaž atitiko apskričių ribas. Naciams 1941 m. rugpjūčio pradžioje sustabdžius Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, Valstybės saugumo departamentas buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. LSP tapo pavaldi vokiečių saugumo policijai ir SD bei dirbo pagal nacių saugumo direktyvas ir jos kontroliuojama. Svarbiausios LSP veiklos kryptys buvo kova su komunistiniu ir lenkų pagrindžiu bei partizanais. LSP veiklos pobūdį ir kryptis nulėmė nacių okupacinis režimas. LSP buvo naudojama nacizmo tikrų ir potencialių priešų (taip pat žydų) persekiojimui bei naikinimui. Tačiau galutinis sprendimas vokiečių ir žydų tautybės žmonių bylose priklausė ne LSP, bet vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vis dėlto LSP neišvengiamai buvo įtraukta į nacių organizuojamą žydų tautos genocidą (holokaustą) ir tapo sudedamąja žydus persekiojančio represinio mechanizmo dalimi. Šiame procese LSP glaudžiai bendradarbiavo su kitomis vokiečių ir lietuvių policijos rūšimis (ypač vokiečių saugumo policija bei lietuvių viešąja (tvarkos) policija, policijos batalionais ir pagalbine policija (arba vadinamaisiais partizanais).

LSP dalyvavimas holokauste turėjo tam tikrų ypatumų ir ne visą nacių okupacijos laikotarpį buvo vienodai intensyvus. Aktyviausiai žydų persekiojimo procese (suėmimai, kvotos, šaudymų organizavimas) LSP dalyvavo 1941 m. antrame pusmetyje, vėliau „žydų klausimas“ tapo ne toks aktualus ir į pirmą vietą iškilo komunistinio ir lenkų pagrindžio persekiojimas. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis žydų tautybės asmenys

dažniausiai buvo persekiojami dėl politinių motyvų (kaip komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir šalininkai). Šiuo laikotarpiu LSP persekiojo visų tautybių (taip pat lietuvių) asmenis, dalyvavusius komunistinėje ir sovietinėje veikloje. Tuo metu LSP dar laikėsi tam tikrų teisėtumo normų ir juridinių procedūrų, mėgino iširti konkrečią suimtųjų kaltę ir tik paskui juos bausti. Suimtieji buvo apklausiami, tikrinami liudytojų parodymai.

Maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio žydų persekiojimo politika iš esmės pasikeitė. Visus žydus pradėta persekioti vien dėl tautybės. Politiniai persekiojimo motyvai neteko reikšmės. Žydai buvo masiškai areštuojami, uždaromi į getus, laikinas izoliavimo stovyklas ir kalėjimus; prasidėjo masinės žydų žudynės nepaisant amžiaus, lyties ir politinių įsitikinimų. Suaktyvėjo prieš žydus nukreipta LSP ir kitų policijos padalinių veikla. LSP masiškai suiminėjo besislapstančius arba vengiančius kraustyti į getus žydus, taip pat tuos, kurie vengė nešioti skiriamuosius ženklus, bandydavo pirkti maisto produktų, vaikščiodavo žydams uždraustose vietose ir t. t. LSP ėmė persekioti ir tuos nežydus, kurie mėgino įvairiais būdais padėti žydams (slėpė juos savo namuose, duodavo maisto, padėdavo pabėgti iš getų ir t. t.).

Lygindami LSP įstaigų veiklą didžiuosiuose miestuose (Kaune, Vilniuje) su analogiškų įstaigų veikla provincijoje pastebime tam tikrų skirtumų. Didžiuosiuose miestuose LSP pareigūnai dažniausiai nagrinėdavo sudėtingesnes bylas, kurioms reikėjo nuodugnesnio tyrimo (pvz., atskleisti žydų slėpimo-

si vietas, pabėgimo iš getų kanalus, nustatyti asmenis, aprūpinančius žydus padirbtais dokumentais ir t. t.). LSP taip pat rūpėjo užverbuoti informatorius, kurie teiktų saugumui informaciją apie geto žydų nuotaikas, ten veikiančias slaptas antifašistines organizacijas ir t. t. Didžiuosiuose miestuose LSP pareigūnai masinėse žydų žudynėse nedalyvavo. Jie taip pat neturėjo teisės savo nuožiūra žudyti žydus. Suimti žydai po kvotos LSP buvo perduodami atitinkamiems vokiečių saugumo policijos organams, kurie specializavosi žudyti žydus (pvz., Vilniuje ypatingajam būriui). LSP funkcionavimas didžiuosiuose miestuose buvo sudėtingesnis (čia veikė platus įvairių policijos įstaigų tinklas) ir sunkiau pastebimas.

Provincijoje (apskirtyse) veikusios LSP įstaigos holokauste dalyvavo ir apskritai veikė aktyviau negu didžiuosiuose miestuose. Čia LSP valdininkai ne tik vedė suimtų žydų bylas, ieškojo pabėgusių žydų ir juos suiminėjo, bet dažnai organizuodavo ir patį žydų persekiojimo procesą: masinius areštus, žydų atgabenimą į kalinimo ir šaudymo vietas, telkė vietines policijos pajėgas masiniams areštams ir žudynėms. Kai kurių provincijoje esančių LSP įstaigų vadovai (pvz., Alytuje, Kretingoje) patys vadovavo masinių žudynių akcijoms.

Lygindami LSP vaidmenį su kitų policijos rūšių veikla holokausto procese galime teigti, kad LSP pareigūnai suėmė ir nužudė kur kas mažiau Lietuvos žydų, negu tai padarė lietuvių policijos batalionai, viešojoji policija ir „partizanai“. Tačiau provincijoje LSP įstaigos dažnai atlikdavo vadovaujantį ir organizacinį žydų persekiojimo ir naikinimo vaidmenį.

Nuorodos

¹ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 326–329; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, 158 p.

² V. Žeimantas, *Procesas nesibaigia*, Vilnius, 1988, p. 135–145, 159–170.

³ Žr.: A. Bubnys, „Vokiečių ir lietuvių saugumo

policija (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 160–175; to paties, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998, p. 88–96; P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 65–72.

⁴ P. Stankeras, op. cit., p. 71.

⁵ F. Kauzonas, „Pakarti ar paleisti. Aleksandras Lileikis – tarp kartuvių ir išteisinimo“, *Respublika*,

1996, liepos 17, Nr. 192(1907); A. Bubnys, „A. Lileikio veiklą liudija archyvai“, *ibid.*, 1996, rugsėjo 25, Nr. 225(1940); A. Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakais: Atsiminimai, dokumentai*, Vilnius, 2000, 182 p.; J. Šimelionis, „Draugavo, kolaboravo ar kovojo?“, *Švyturys*, 1997, Nr. 6, p. 16–17, 36; „Saugumo policija – tai akys ir ausys“ (Pokalbis su K. Gimžausku), *Lietuvos aidas*, 1995, lapkričio 25, Nr. 238.

⁶ A. Lileikis, *op. cit.*, p. 60–61.

⁷ A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-02-14-95, 9 tomai, Vilniaus apygardos teismo archyvas (toliau – VATA); K. Gimžausko baudžiamoji byla Nr. 09-2-036-97, 7 tomai, *ibid.*

⁸ Plačiau apie tai žr.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 75–138.

⁹ P. Stankeras, „Lietuvių policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos karjeros istorijos klausimai (tezės ir pranešimai)*, Kaunas, 1996, p. 143–144.

¹⁰ Pastabos apie S. Čenkų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1123, l. 54.

¹¹ J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-16005, t. 1, l. 46.

¹² *Saugumo departamento telefonų knyga*, Kaunas, 1943, p. 1; J. Grušio 1945 m. vasario 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16005, t. 1, l. 36 a. p.

¹³ LSSR MGB pažyma apie Valstybės saugumo policijos struktūrą ir veiklą vokiečių okupacijos metais, *ibid.*, b. 19542/3, l. 111–113.

¹⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1942 m. rugsėjo 4 d. raštas, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 71, l. 16.

¹⁵ Saugumo departamento direktoriaus S. Čenkaus 1941 m. lapkričio 18 d. raštas Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, LCVA, f. R-708, ap. 1, b. 2, l. 80.

¹⁶ VSD 1941 m. liepos 22 d. slapto rašto Nr. 22 nuorašas, *ibid.*, f. R-683, ap. 2, b. 1, l. 3.

¹⁷ Žr.: J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudikų reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, Chicago, 1992, Nr. 4, p. 25–27.

¹⁸ *Nürnberger Prozesse. Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Nürnberg, Band 37, S. 678.

¹⁹ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 19.

²⁰ Cit. iš A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 103.

²¹ P. Staskonio 1949 m. rugsėjo 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22658/3, l. 78–79.

²² 1944 m. lapkričio 3 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. P-15399, l. 113–114.

²³ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 32 a. p.

²⁴ A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 129–130.

²⁵ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, p. 96–97.

²⁶ L. Kravičiaus kalėjimo byla, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 1026.

²⁷ Vilniaus geležinkelio policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 25 d. raštas Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininkui, *ibid.*, f. R-643, ap. 3, b. 40, l. 28.

²⁸ LSP Kauno rajono viršininko 1941 m. rugpjūčio 7 d. raštas VSD Kvotų skyriaus viršininkui, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 363, l. 1.

²⁹ S. Fainbergo kalėjimo byla, *ibid.*, f. R-730, ap. 1, b. 535.

³⁰ L. Frenkel kalėjimo byla, *ibid.*, b. 560.

³¹ V. Kadiševičiaus kalėjimo byla, *ibid.*, b. 784.

³² Kriminalinės policijos valdininko V. Prižginto 1941 m. rugpjūčio 2 d. nutarimas, *ibid.*, ap. 1, b. 1043, l. 4; A. Lileikio 1941 m. rugpjūčio 26 d. raštas Lukiškių kalėjimo viršininkui, *ibid.*, l. 5.

³³ R. Epšteinaitės registracijos kortelė, *ibid.*, f. R-1673, ap. 1, b. 742.

³⁴ *Nürnberger Prozesse...*, Bd. 37, S. 678.

³⁵ JAV Masačusetso apygardos teismo nuosprendis A. Lileikio byloje, 1994 m. gegužės 24 d., A. Lileikio byla Nr. 09-2-14-95, VATA, t. 2, l. 250–251.

³⁶ Žr.: LSP Vilniaus apygardos komunistų-žydų sekcijos 1941 m. spalio 27 d. pranešimas, LCVA, f. R-681, ap. 1, b. 2, l. 4.

³⁷ Vilniaus miesto policijos pranešimai apie įvykius 1941 m., *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 22, l. 7; *ibid.*, b. 23, l. 11, 19.

³⁸ Hanos Gordon registracijos kortelė, *ibid.*, f. R-1673, ap. 1, b. 927.

³⁹ Dr. Y. Arado 1996 m. sausio 25 d. raštiški parodymai, VATA, A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-2-14-95, t. 5, l. 86.

⁴⁰ 1998 m. vasario 5 d. kaltinamoji išvada A. Lileikio baudžiamojame byloje, *ibid.*, t. 9, l. 214.

⁴¹ A. Lileikio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 2235, l. 5.

⁴² 1998 m. vasario 5 d. kaltinamoji išvada A. Lileikio baudžiamojame byloje, VATA, b. Nr. 09-2-14-95, t. 9, l. 215.

⁴³ K. Gimžausko 1995 m. kovo 21 d. paaiškinimas LR generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriui, *ibid.*, t. 1, l. 228.

⁴⁴ K. Gimžausko 1941 m. gruodžio 17 d. raštas Nr. 3049 Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 1, b. 1953, l. 4.

⁴⁵ K. Gimžausko 1942 m. kovo 8 d. raštas Nr. 631 Vilniaus miesto policijos vadui, *ibid.*, f. R-689, ap. 4, b. 919, l. 94.

⁴⁶ LSP Vilniaus apygardos j. vald. V. Reginos 1941 m. spalio 31 d. raportas Vilniaus apygardos viršininkui, *ibid.*, f. R-681, ap. 2, b. 1, l. 20–20 a. p.

⁴⁷ Lietuvių saugumo policijos suimtų žydų sąrašas, *ibid.*, l. 55–56.

⁴⁸ V. Bayer suėmimo dokumentai, *ibid.*, f. R-681, ap. 2, b. 1, l. 32, 33, 49.

⁴⁹ Vilniaus m. policijos nuovados viršininko 1941 m. gruodžio 21 d. raportas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 24, l. 267.

⁵⁰ 1942 m. vasario 23 d. suimtųjų sąrašas, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 389, l. 95.

⁵¹ Plačiau apie tai žr.: Y. Arad, *Ghetto in Flames*, New York, 1982, p. 209–217.

⁵² Dr. Y. Arado 1996 m. sausio 25 d. raštiški parodymai, VATA, A. Lileikio baudžiamoji byla Nr. 09-2-14-95, t. 5, l. 105.

⁵³ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 19–20; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, 44. Jahrgang, Heft 2, S. 104.

⁵⁴ Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt am Mein, 1998, S. 297; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 21–22.

⁵⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 28; Ch. Dieckmann, *op. cit.*, S. 297.

⁵⁶ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 117–118.

⁵⁷ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 107, l. 62.

⁵⁸ *Ibid.*, l. 62–64; A. Petrausko 1946 m. sausio 6 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 105.

⁵⁹ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 106.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 11–15, 158.

⁶¹ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 420.

⁶² A. Nykštaičio 1960 m. liepos 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1163, l. 35.

⁶³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61.

⁶⁴ V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 56.

⁶⁵ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 56.

⁶⁶ S. Vasausko 1946 m. gegužės 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 36493/3, l. 33–34.

⁶⁷ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46373/3, l. 57.

⁶⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133–134.

⁶⁹ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 57–58; P. Saulevičiaus 1944 m. rugsėjo 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34041/3, l. 15–17; J. Borevičiaus 1960 m. liepos 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1163, l. 26–27.

⁷⁰ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46373/3, t. 2, l. 58–58 a. p.

⁷¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 72.

⁷² S. Samulevičius, „Negyjanti 60 metų žaizda: Kraupią Varėnos krašto žydų tragediją prisiminus“, *Merkio kraštas*, 2001, rugsėjo 8, Nr. 69; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

⁷³ J. Budrevičiaus 1944 m. rugpjūčio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 170, l. 329–330.

Gauta 2003 02 03
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN SECURITY POLICE AND THE HOLOCAUST (1941–1944)

Summary

The article analyzes the issue of the Lithuanian security police (hereinafter as LSP) taking part in the Holocaust, which has not yet been specifically studied by historiography.

The author aims to answer such questions as in what degree and what ways the LSP participated in the persecution of the Jews, and how in this process it co-operated with other divisions of German and Lithuanian police.

This problem is relevant not only in the aspect of historiography, but also in that of politics. The recent legal proceedings against former LSP officials Aleksandras Lileikis and Kazys Gimžauskas inspired hot discussions both in Lithuania and abroad. Due to this, the Lithuanian society and the accountable institutions showed the need to know the whole truth about the activities of the LSP, since objective

comprehension of this issue and practical treatment is influential to the international prestige of Lithuania.

In reference to rich practical material, the author has made analysis of the LSP organizational structure, its objectives and functions, particularity of its participation in the Holocaust and the consequences. The author paid most attention to functions of the LSP divisions in Kaunas, Vilnius, and some other provincial towns. In the process of the study, the conclusions were made that the LSP being subordinate to the German security police and the SD was involved into the genocide of the Jewish nation (the Holocaust) that had been organized by the Nazis and, therefore, became an integral part of the repressive mechanism. The LSP worked under the directives of the Nazi security police and was controlled by

the latter. During the whole Holocaust process, the LSP was closely co-operating with the German security police and the SD, as well as with other kinds of police (police of order, police battalions and others). Concerning persecution of the Jews (arrests, interrogations, organizing the fusillades), the LSP was most active in it in the second half of 1941. Later, the "Jews' issue" became less topical, more relevant becoming persecution of the Communist and Polish underground.

Activities of the LSP offices in major towns (Vilnius, Kaunas) and in the province differed in principle. The LSP officers in major towns would most often study more complicated cases

of political and strategic character, thus not taking part in mass killing of the Jews directly. After interrogations, the arrested Jews would be forwarded to relevant police divisions which would perpetrate the mass slaughter.

Those LSP offices in the province took part in the Holocaust and, altogether, were more active. Here, the LSP officials would not only conduct the interrogations, but would also organize the very process of persecution of the Jews: mass arrests, transportation of the Jews to the venues of imprisonment and massacre. Heads of some LSP divisions in the province would also themselves supervise the massacre actions.